

Boekbesprekingen

Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim, **Soziologie des Fremdarbeiterproblems, eine theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz**. Ferd. Enke Verlag, Stuttgart 1973, 377 p, 10 afb., 254 tab., prijs DM 39,—

Arbeidsmigratie is een fenomeen, dat vooral in onze huidige maatschappij in het brandpunt van de belangstelling staat. De 'gastarbeider' behoort tot een minderheidsgroep, die van tijd tot tijd tot zondebok voor economische problemen wordt bestempeld. 'Het aantrekken en tewerkstellen van gastarbeiders werkt in perioden van economische teruggang werkloosheid in de hand', is een veelgehoord standpunt. Tevens wordt gastarbeiders verweten de inheemse arbeiders een sterke konkurrentie aan te doen, door voor lagere lonen te werken, dan die waarvoor deze laatste werken. Hierdoor ondermijnen ze bovendien de eisen om loonsverhoging van de zijde van de vakbeweging.

Ook op sociaal terrein zijn er verschillende redenen, waarom gastarbeiders als een minderheidsgroep worden behandeld, en blootstaan aan diverse vormen van diskriminatie. Doordat ze andere kulturele waarden en normen hebben — 'ze slachten zelf hun kippen en geiten, ze zijn onhygiënisch' — worden ze als inferieure mensen beschouwd.

Welke de gevolgen van arbeidsmigratie zijn voor de economische en sociale structuur van het immigratieland, en voor de betrokken inheemsen en gastarbeiders, is het onderwerp van deze studie.

Het onderzoek, waarop het boek is gebaseerd, is door een onderzoeksteam onder leiding van de auteur uitgevoerd in 1972, in de stad Zürich (Zwitserland), naar aanleiding van het in dat land op 7 juni 1970 gehouden tweede 'Volksbegehrten gegen die Überfremdung' (referendum over de vraag, of de groeiende stroom van immigranten moest worden beperkt en een deel van de reeds in Zwitserland verblijvende gastarbeiders huiswaarts moest worden gezonden). De in de herfst van 1974 nogmaals gehouden volksstemming over dit onderwerp, bewijst wel dat deze kwestie nog steeds aktueel is.

Hoffmann-Nowotny maakt in deze studie gebruik van een theoretisch maatschappijmodel, dat hij rangschikt onder de 'General Systems Theories', zoals deze beschreven zijn door Kenneth E. Boulding, in 'General Systems Theory — the Skeleton of Science', 1968 (p. 3). Hij gaat er in dit model van uit, dat alle eenheden in een sociaal systeem streven naar het bezit van macht. Iedere positie, die een eenheid in een sociaal systeem kan innemen, bezit twee aspecten, te weten 'macht' en 'prestige', waarbij 'prestige' wordt beschouwd als de factor die 'macht' legitimeert (wettigt). Macht en prestige zijn interdependent, hetgen wil zeggen dat voor het bekleden van een positie, waaraan een bepaalde macht kan worden

ontleend, een bepaald prestige van de bekleder ervan wordt verwacht. Konkrete gesteld komt het hierop neer, dat voor het bekleden van bijvoorbeeld een bepaalde beroepspositie (verschafft macht) een bepaald prestige (bv. opleiding) is vereist (pp. 4 e.v.).

Met behulp van dit theoretisch kader wordt een analyse op meerdere niveau's ('Mehrebenenanalyse') uitgevoerd; op het niveau van internationale eenheden (bv. West-Europa, Zuid-Europa), op het niveau van de nationale eenheden (nationale staten zoals Zwitserland) op het niveau van de nationale sub-eenheden (kantons, regio's) en op het niveau van de individuen (inheemsen en gastarbeiders) (pp. 17 e.v.).

Op het internationale niveau zien we verschillen in ontwikkeling, aan de hand waarvan de eenheden op dat niveau (landen) zijn te rangschikken op een statuslijn (opgevat als ordening van posities) met als kenmerk 'ontwikkeling' (p. 18). Deze verschillen veroorzaken *migratie* van de minder-ontwikkelde naar de meer-ontwikkelde landen. Een belangrijk gevolg van deze migratie is, dat de beschikbaarheid van relatief goedkope arbeidskrachten het de economie van het immigratieland mogelijk maakt haar produktie verder uit te breiden, zonder daarvoor kostbare investeringen te hoeven doen in de research naar, en de in gebruik neming van, arbeidsbesparende machines en procédés, en in het opleiden van speciaal geschoold personeel voor de bediening ervan. Een nadeel van economische expansie langs deze weg is, dat dit een achterstand kan opleveren voor de technische ontwikkeling, t.a.v. landen waar minder of geen gebruik werd gemaakt van de goedkope arbeidskracht van migranten.

Op het nationale niveau zien we eenzelfde ordening van de eenheden (regio's), welke in geval van grote verschillen in ontwikkeling binnen een land migratie van de ene regio naar de andere kan veroorzaken, en diensgevolge de bestaande verschillen kan vergroten. Ditzelfde geldt binnen de regio's (niveau van nationale sub-eenheden) waar de immigratie de vorming van een sociale onderlaag onder de bestaande maatschappijstructuur ('Unterschichtung') kan veroorzaken.

Dit is het gevolg van het feit, dat de immigranten in de immigratie-kontekst aanvankelijk de laagste posities op de voor hen relevante statuslijnen (die van beroepsposities, inkomensposities, e.d.) krijgen toegewezen (p. 18). (Zie voor 'Unterschichtung' ook hieronder).

Op het niveau van de individuen kunnen spanningen ontstaan, welke zowel een gevolg kunnen zijn van het bekleden van een lage positie ('eenvoudige rangspanning' genaamd), als van een onevenwichtige verdeling van macht en prestige binnen één positie ('onevenwichtigheidsspanning'). (pp. 8 e.v.) Overschrijden deze structurele spanningen voor het individu een bepaalde grens, dan worden ze omgezet in 'anomische spanningen', welke kunnen worden geïnterpreteerd als een adaptatie van het individu aan de structurele spanning, zonder deze op te kunnen lossen. De anomische spanning uit zich in de vorm van een projekteren van zijn machtswensen (welke hij niet zelf kan bevredigen) door het individu op een 'charismatisch leider' (in geval van individuele anomie), op een 'nieuwe maatschappij-ordening' (in geval van kollektieve anomie), of op een 'sociale laag' zoals de arbeidersklasse (in geval van anomie van de klassebewuste linkse, zoals dit door Hoffman-Nowotny wordt aangeduid). (p. 12)

Dit projekteren van machtswensen is een anomische adaptatie, die een verwerpen van de bestaande sociale werkelijkheid inhoudt.

Individuele anomie uit zich bij de betroffenen eenheden in de vorm van een zich terugtrekken uit de sociale kontekst ('retreatism'), delinkwentie en de bereidheid

charismatische leiders te volgen, aan wie een magische macht wordt toegeschreven, en die geen actieve deelname maar slechts een demonstratie van de toestemming verlangen. De beide andere vormen van anomie richten zich meer op breed-maatschappelijke doeleinden, te weten: *macht aan een sociale klasse en verandering van het bestaande waardensysteem in de maatschappij.* (p. 11)

De schrijver illustreert aan de hand van uitgebreid statistisch materiaal (ontleend aan een uitvoerige enquête onder Zwitsers en buitenlandse arbeiders in Zürich) dat er in Zwitserland duidelijk sprake is van een 'Unterschichtung' door de geïmmigreerde buitenlandse arbeiders. (pp. 51 e.v.) 'Wir nennen eine Einwanderung unterschichtend, wenn die Einwanderer zum überwiegenden Teil in die untersten Positionen des sozialen Schichtsystems eintreten und eine neue soziale Schicht unter der Schichtstruktur des Einwanderungskontextes bilden' (p. 52).

De aanwezigheid van gastarbeiders wordt door een deel van de inheemse arbeiders als een bedreiging van hun positie beschouwd, en deze reageren dan ook op de gepercipieerde bedreiging van de zijde der gastarbeiders door jegens hen een 'neo-feodale houding' aan te nemen. Deze 'neo-feodale houding' van de inheemsen uit zich in een zich superieur voelen t.a.v. de buitenlandse arbeiders, en het vanzelfsprekend vinden dat zij op allerlei terreinen gediskrimineerd worden, eenvoudig omdat ze een andere nationaliteit bezitten. Eén van de belangrijke kenmerken van de neo-feodale houding noemt de auteur de 'Betonung der nationalen Eigenart': een ethnocentrische benadrukking van de waarden van de eigen groep en haar specifieke 'eigen' identiteit, waarin nationalistisch-rassistische trekken zijn waar te nemen. (pp. 98 e.v.)

De gastarbeiders zelf ondervinden eveneens anomische spanningen als gevolg van het feit, dat ze absoluut lage posities in de immigratie-kontekst bekleden, en ze een onvolledige status bezitten (gescheiden moeten leven van gezin en familie, beperkte politieke rechten bezitten in het immigratie-land, e.d.). Zij vertonen dientengevolge ook een tendens tot neo-feodale reacties. Dit uit zich in een zich sneller schikken in zijn lot, en diskriminatie van de zijde van inheemsen als 'normaal' beschouwen. De schrijver toont aan, dat gastarbeiders die een sterke tendens tot neo-feodale aanpassing vertonen, in geringere mate diskriminatie waarnemen, dan zij die niet tot een dergelijke aanpassing bereid zijn. (pp. 158 e.v.)

Hoffmann-Nowotny komt op basis van de verzamelde gegevens tot de konklusie, dat maatschappelijke integratie van de gastarbeiders (opgevat als opneming in de maatschappelijke structuur) niet door kulturele integratie (opgevat als het overnemen van de cultuur van het immigratie-land) van de gastarbeiders wordt gedetermineerd, maar dat het omgekeerde het geval is. (p. 194) Met andere woorden: pas wanneer mogelijkheden worden geschapen zich maatschappelijk aan te passen — door makkelijker in beroepspositie te kunnen stijgen, meer te kunnen gaan verdienen, betere huisvestingsmogelijkheden ter beschikking te krijgen, meer verblijfsgaranties in het immigratieland te krijgen — zal de bereidheid van de zijde van de gastarbeiders zich ook kultureel aan te passen — door de taal te leren, lid te worden van vakbonden en verenigingen — groter worden.

Tot een tweede belangrijke konklusie komt de schrijver in zijn 'Prognostischer Exkurs', waarin hij stelt, dat het door Zwitserland gehanteerde ontwikkelingsmodel voor de nationale ekonomie (expansie met behulp van gastarbeiders) zijn grenzen heeft bereikt, en door een ander model moet worden vervangen (p. 308). De groei van de produktie en de daarmee samenhangende stijging van de welvaart, wegen niet langer op tegen de sociale spanningen en onrust die zij met zich brengen. Het inzetten van gastarbeiders betekent slechts tijdelijk een extra

groei van de economische produktie, terwijl op langere termijn de opgelopen achterstand in technische ontwikkeling t.a.v. het buitenland zelfs een verzwakking van de economische positie van Zwitserland kan inhouden (p. 306).

Wil Zwitserland (en daarmee ieder ander west-europees land, dat momenteel gebruik maakt van gastarbeiders) haar hegemonie op economisch terrein behouden, dan zal het zich moeten richten op een snelle ontwikkeling van het onderwijssysteem, om langs deze weg het gemiddeld scholingsniveau van de autochtone bevolking te verhogen, en de overschakeling naar een verdere automatisering en rationalisering van de produktie, met name in de tertiaire sektor van de economie, te vergemakkelijken (p. 309).

De schrijver verschaft ons een beschrijvend theoretisch kader, waarmee hij op het niveau van de individuen een alleszins plausible verklaring geeft voor een verschijnsel als diskriminatie van een meerderheidsgroep t.a.v. een minderheidsgroep. Zoals hij zelf al aangeeft (p. 330), zijn de konklusies die uit zijn studie zijn af te leiden niet slechts van toepassing op de situatie van de gastarbeiders in Zwitserland, maar vormen ze een bijdrage aan de theorie betreffende gastarbeidersproblemen in het algemeen. Door middel van zijn grondige analyse is hij erin geslaagd de wederzijdse relaties tussen maatschappelijke en economische processen op dit terrein bloot te leggen.

Maar daar waar hij claimt op nationaal, en zelfs op internationaal niveau, een sociologische verklaring voor het verschijnsel 'migratie' te kunnen geven, blijft hij steken in een korte aanduiding van de richting van migranten-stromen, van minder-ontwikkelde naar meer-ontwikkelde landen (pp. 17 en 18), en een oppervlakkige analyse van de structurele randvoorwaarden die deze migratie beïnvloeden, en/of erdoor beïnvloed worden. Eén van die randvoorwaarden is de nationale politiek, die onder druk van de economische ontwikkeling (ook een randvoorwaarde) een meer of minder liberale koers vaart. Deze is weer van invloed op de internationale ontwikkelingsverschillen (pp. 301 e.v.). Een dergelijke analyse gaat geheel voorbij aan de m.i. sociologisch relevante *afhankelijkheidsrelaties* op politiek en economisch terrein tussen de nationale samenlevingen, die met arbeidsmigratie in Europa te maken hebben.

Deze liberale opstelling spreekt ook duidelijk uit zijn 'oplossing voor het gastarbeidersprobleem' op nationaal- en internationaal niveau: de ontwikkeling van de west-europese economie wordt op langere termijn belemmerd door een expansie-model, waarin gastarbeiders een rol spelen; het is derhalve zaak, om te zien naar een adequater model, opdat de sociale spanningen, die door de vorming van een buitenlands sub-proletariaat worden opgewekt, de groei van de nationale produktie niet in gevaar brengen (pp. 303-309). Op deze wijze wordt 'arbeidsmigratie' een verdwijnend fenomeen. De reeds aanwezige migranten keren terug naar hun respektievelijke landen van herkomst, of integreren zich in de immigratie-kontekst. Het probleem is opgelost, omdat het niet meer bestaat!

Het is jammer dat de auteur de kans heeft laten liggen, achter de formele sociologische en economische factoren, die arbeidsmigratie beïnvloeden, de diepere politiek-economische oorzaken ervan aan te duiden, en zo dit fenomeen in z'n volledige omvang in zijn perspektief op te nemen.

Samenvattingen in het frans, engels en italiaans zijn achter in het boek opgenomen.

J. P. A. van Velzen

Delgado, Manuel J., **Die Gastarbeiter in der Presse**. Leske Verlag, Op-laden 1972, 132 p., f 12,—

Hartman, Paul & Charles Husband, **Racism and the Mass Media, a study of the role of the Mass Media in the formation of white beliefs and attitude in Britain**. Davis-Poynter, Londen 1974, 279 p., £ 4.00

Hoeveel Nederlanders kunnen hun opvattingen over etnische minderheden baseren op persoonlijke ervaring? Waarschijnlijk heel weinig. Maar dat wil niet zeggen dat er geen algemene meningen bestaan, in verschillende opinieonderzoekingen waarbij het Nederlandse publiek werd gevraagd over Surinamers, Molukkers e.d. is het percentage respondenten, dat géén mening opgeeft, opvallend klein, ook in die gevallen — of misschien moet men zeggen: juist — waar het uitspraken geldt, die met grote stelligheid worden geponeerd. Het is duidelijk dat de Nederlandse bevolking zijn informatie over minderheden mede betreft van de massamedia.

Er is naar de berichtgeving over etnische minderheden en de invloed die deze heeft op de publieke opinie in Europa nog maar betrekkelijk weinig onderzoek verricht, de hier te bespreken twee studies zijn echter van goede kwaliteit en bieden verschillende gezichtspunten, die in Nederland nader onderzoek behoeven. Men kan binnen dit studieveld drie typen van onderzoek onderscheiden: ten eerste studies, die de informatie zelf analyseren (vgl. in Nederland de publicaties van Emmerik-Levelt & Teulings, 1967 en Bovenkerk & Bovenkerk-Teerink, 1972), ten tweede studies, die een antwoord geven op de vraag hoe deze informatie door lezers, luisteraars en kijkers wordt gepercipieerd, en ten derde, en dit is tot zover ik na kan gaan in Europa nog volkomen onontgonnen terrein, studies, die handelen over de effecten van zulke informatie op de betrokken minderheden zelf.

Het boekje van Delgado is een onderzoek van het eerste type, de auteur heeft een inhoudsanalyse vervaardigd van niet minder dan 3096 krantenartikelen uit alle regionale bladen van Noord-Rijnland-Westfalen. Hij heeft dit materiaal in vier inhoudelijke categorieën verdeeld, twee daarvan, samen goed voor ongeveer de helft van alle artikelen, zijn van zakelijke aard en zullen weinig bijdragen tot de vorming van de publieke opinie. Van de rest is veruit de grootste categorie van sensationele aard of handelt over de criminaliteit van gastarbeiders. Steeds terugkerende thema's zijn bijvoorbeeld de jacht van gastarbeiders op Duitse vrouwen, de gevaren voor de volksgezondheid, gastarbeiders als gemakkelijk doelwit voor communistische propaganda en natuurlijk hun misdadigheid. Slechts de vierde categorie, ongeveer één tiende van het materiaal, is geschreven vanuit een instelling van begrip voor de speciale moeilijkheden voor gastarbeiders, z.g. 'goodwill-artikelen'. De onderlinge verhouding van de mate waarin deze categorieën gerepresenteerd zijn is in het verloop van de tijd niet constant, maar blijkt te variëren met het economisch getij in Duitsland. In 1966/67 trad een economische recessie op, de jaren 67/68 waren jaren van stagnatie en vanaf de tweede helft van '68 leefde de economie weer op. Geheel volgens verwachting blijkt de pers in de tweede periode méér artikelen te wijden aan de criminaliteit van gastarbeiders en andere sensationele onderwerpen dan in de eerste, terwijl het aantal goodwill-artikelen afneemt. Het is echter merkwaardig te constateren dat deze tendens zich doorzet, ook als de economie zich vanaf 1968 rooskleuriger laat aanzien. Waarom is dit zo? De schrijver gaat er helaas niet op in; zou het een aanwijzing zijn dat de mate van etnisch vooroordeel, toch niet precies meefluctueert met de economie, zoals meestal gesteld wordt?

Een laatste opmerking over Delgado: het is bepaald jammer dat hij zo weinig aandacht besteedt aan de beschrijving van de onderzoeksprocedures.

Een soortgelijke inhoudsanalyse als die over gastarbeiders in Duitsland kan men vinden in het boek van Hartman & Husband waar het gaat om Pakistani, Indiërs en West-Indiërs in Engeland. Zij hebben over de periode 1963–1970 een aantal landelijke zowel als regionale bladen onderzocht en komen daarbij tot de conclusie, dat bij het voortschrijden van de tijd de berichtgeving over immigranten overschakelt op berichtgeving over het rassenprobleem. Schrijft de pers aanvankelijk over immigranten in verband met huisvestingsmoeilijkheden, concurrentie op de arbeidsmarkt en problemen bij het onderwijs – alle sectoren waar volgens de auteurs de oorzaken van het Engels racisme moet worden gezocht – later krijgen rassenproblemen, als een categorie sui generis, steeds meer aandacht. Dit geldt zowel voor publikaties over de immigranten zelf als over het toenemend Engels racisme, de pers definieert een kleurlingenprobleem. Dit komt o.a. goed tot uiting in een analyse van krantenkoppen, aanduidingen als 'immigranten', 'kleurlingen' of 'Pakistani' worden in de koppen steeds meer vergezeld van woorden als 'haat', 'brand', 'crisis', 'moord'.

Hartmann & Husband hebben ook nagegaan welke invloed de massamedia nu precies hebben op de vorming van de publieke opinie aangaande de immigranten. Zij hebben daartoe een groot aantal leerlingen bij het voortgezet onderwijs geïnterviewd alsook hun ouders en zij deden dit onderzoek zowel in gebieden met hoge concentraties van immigranten als lage en zowel op scholen waar blanke kinderen veel gekleurde medeleerlingen hebben als op scholen met weinig. De interviews vormen een lustoord voor wie zich interesseert voor schaaltechnieken waarmee autoritairisme en hostiliteit worden gemeten, maar zij bevatten ook een aantal open vragen, waarmee de onderzoekers proberen te achterhalen via welke kanalen de respondenten aan hun informatie en oordelen over immigranten zijn gekomen. Er blijkt dan dat tot op zekere hoogte in geheel Engeland het probleem op dezelfde wijze wordt gepercipieerd, onafhankelijk van het aantal immigranten, dat in de eigen omgeving woont. De massamedia hebben het probleem gedefinieerd, zij hameren dagelijks op het aanbeeld van dreiging en rassenconflict. Binnen dit algemene kader zijn er toch wel regionale verschillen en die zijn interessant: daar waar de concentratie van immigranten het grootst is neemt het rasvooroordeel toe, ondanks de correctiemogelijkheid, die men in zulke gebieden via dagelijkse ervaring (schoolvrienden!) toch heeft. Dit komt volgens de auteurs niet zozeer omdat in zulke buurten meer racistisch gepredisposeerde individuen rondlopen, maar omdat in een dergelijke omgeving zich racistische buurtnormen ontwikkelen. Verder bevat dit boek talrijke hoofdstukken over afzonderlijke brokjes onderzoek naar racisme in films, in stripverhalen, er zijn beschouwingen in opgenomen over het verband tussen relatieve deprivatie en rasvooroordeel en een belangwekkende beschouwing over de criteria, die journalisten hanteren, om te bepalen welke berichten nieuwswaarde bezitten en welke niet. Kortom een prima boek voor wie geïnformeerd wil worden over dit in Engeland en Amerika zo uitgebreide veld van onderzoek naar massamedia en racisme. In een slothoofdstuk wordt aanbevolen dat journalisten zich moeite zouden moeten getroosten om het nieuws op een zodanige wijze te selekteren en weer te geven dat zij er de bestaande stereotypen mee tegengaan. Het is een voor de hand liggende opmerking maar het resultaat van extra welwillende berichtgeving is allerm minst zeker. Zo heeft Wentholt in 1972 ten onzent onderzocht of de attitude t.o. etnische minderheden gunstig werd beïnvloed door een uiterst begripvolle televisieserie van het

IKOR over immigranten in Nederland. Het resultaat was uitermate deprimerend, het rasvooroordeel bleek te zijn gestegen i.p.v. gedaald!

Genoemde literatuur

- Bovenkerk, F. & L. M. Bovenkerk-Teerink (1972): *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers*, uitgave Antropologisch-sociologisch Centrum, afd. culturele antropologie, Amsterdam.
- Emmerik-Levelt, H. van & A. W. M. Teulings (1967): Buitenlandse arbeiders in de pers, in: R. Wentholt ed., *Buitenlandse arbeiders in Nederland*, Spruyt, Van Mantgem & De Does, Leiden.
- Wentholt, H. (1972): *Houdingen van Nederlanders t.o.v. etnische minderheidsgroepen in Nederland*, intern bulletin van afdeling Studie & Onderzoek van de NOS, Hilversum.

F. Bovenkerk

Ban, A. W. van den, *Inleiding tot de voorlichtingskunde*. Boom, Meppel 1974, f 22,50, 255 blz.

Vorig jaar verscheen een eerste nederlandse inleiding tot de voorlichtingskunde. Schrijver is de Wageningse hoogleraar in deze tak van wetenschap, A. W. van den Ban.

Het boek is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op eerder gegeven kolleges. Van een studeerkamerwerkstuk is dan ook duidelijk geen sprake, het werk is geardeerd met vele voorbeelden die veelal stammen uit de landbouwvoorlichting. Deze herkomst impliceert nog geen theoretische inperking van het behandelde onderwerp. Van den Ban beperkt zich echter expliciet tot voorlichting 'als opzettelijke hulp bij besluitvorming door middel van communicatie'. Voorop staan voor hem de besluitvormingsprocessen in situaties waar vernieuwing geboden is. Van den Ban lijkt daarbij vooral te denken aan vernieuwing die noodzakelijk wordt door verouderde kennis, wetenschappelijke vooruitgang of maatschappelijke ontwikkeling. Door deze definitie van voorlichting komen voorbeelden die meer ontleend zijn aan terreinen waar ook gewoontevorming en minder rationeel genomen beslissingen een belangrijke rol spelen (voedingsvoorlichting) niet geheel uit de verf.

Voor wie is het boek bedoeld, in voorlichtingstermen gesproken: wie is de doelgroep? Het boek richt zich vooral tot de praktizerende voorlichter. Van den Ban wil hem helpen beslissingen te nemen over de wijze waarop hij voorlichting geeft. Daarbij wenst de schrijver niet zo zeer een receptenboek te geven. Hij streeft er naar dat de voorlichter na lezing van het boek meer systematisch over zijn of haar werk zal gaan nadenken. Van den Ban volgt daarbij de door hem zelf uitvoerig beschreven voorlichtingsprincipes. Hij geeft geen ad hoc oplossingen maar tracht de client te leren in de toekomst zelf overwogen beslissingen te nemen ten aanzien van zijn werk.

Hierbij heeft de auteur duidelijk getracht zoveel mogelijk rekening te houden met (de praktische instelling van) de doelgroep van zijn boek. Veel aandacht is besteed aan de leesbaarheid en toegankelijkheid van het werk. Naast de al vermelde talrijke voorbeelden bevat het boek veel samenvattingen, een overzichtelijke inhoudsopgave, een uitvoerige verklarende begrippenlijst en veel verwijzingen naar recente literatuur. Helaas zijn de zinnen vaak wat lang en is er naar het schijnt een korrektieronde overgeslagen.

Inhoud en structuur

In *Voorlichting en voorlichtingskunde* introduceert Van den Ban de lezer in de belangrijkste begrippen. Ook de rol van wetenschappelijk onderzoek en de relatie met andere wetenschappen komen aan de orde.

In het volgende hoofdstuk treft men een inventarisatie aan van *Verskillende methoden ter beïnvloeding van menselijk gedrag*. De toepasbaarheid van deze methoden voor voorlichting wordt beknopt aangegeven. Manipulatie of onbewuste beïnvloeding wordt verwerpelijk geacht. Wel wordt de vraag opgeworpen of het gebruik van deze methoden misschien overwogen kan worden als het voordeel voor de client evident is. Als men manipulatie zo definieert speelt manipulatie bij het voorlichtingswerk een belangrijker rol dan Van den Ban hoopt en veronderstelt. De voorlichter die zijn geschriften leesbaar en overzichtelijk maakt houdt immers rekening met de onbewuste gemakzucht van de lezers.

In *Ethische aspecten van de voorlichting* somt de auteur een aantal beslissingen op waarvoor de voorlichter zal komen te staan. De voorlichter die naar een leidraad zoekt zal wellicht teleurgesteld worden. Te hopen valt slechts dat hij de eigen waardeoordelen de revue zal laten passeren.

Het gebruik van voorlichting door de cliënten geeft de lezer een vrij uitvoerig overzicht van de processen die bij voorlichting een rol kunnen spelen. Relatief veel plaats is ingeruimd voor verspreiding van vernieuwingen en kennisoverdracht. Van den Ban geeft in een volgend hoofdstuk een bruikbaar en uitvoerig overzicht van de verschillende *Voorlichtingsmethoden*. Ten aanzien van de inhoud van de voorlichtingsboodschap geeft Van den Ban nauwelijks adviezen. Op gesprekstechnieken gaat hij vrij uitgebreid in.

Ook in *Het opstellen van een voorlichtingsprogramma* besteedt de schrijver meer aandacht aan de structurering en coördinatie van de elementen van het programma dan aan de inhoud van de boodschap. Een verwijzing naar bijvoorbeeld literatuur over marketing zou hier op zijn plaats geweest zijn. Hieruit zijn duidelijke aanwijzingen te vinden voor het toegankelijk maken van de voorlichtingsboodschap en het mogelijk maken van het beoogde gedrag.

De hoofdstukken *Evaluatie en actieonderzoek* en *Leiding geven en organisatie-structuur* geven de lezer enig inzicht in de mogelijkheden en problemen die men op dit gebied tegenkomt. Voor het zelf ontplooiën van activiteiten op dit terrein wordt het onderwerp uiteraard te beknopt behandeld.

In *De rol en de taak van de voorlichter* wordt veel van het behandelde nog eens beknopt samengevat.

Voor menig voorlichter kan het een nuttig boek zijn. Van de niet sociaal-wetenschappelijk geschoorde lezer wordt ten aanzien van de gebruikte terminologie wel enig inkassingsvermogen gevraagd. Hopelijk is voor hem de weg naar de begrippenlijst niet te lang.

R. Leyns

Sachlichkeit, Festschrift zum 80. Geburtstag von Helmuth Plessner.
hrsg: Günter Dux und Thomas Luckmann. Opladen 1974, 352 pp.

De redacteurs van deze bundel schrijven zelf reeds in hun voorwoord, dat de bijdragen naar inhoud, uitgangspunten en betoogtrant zo verschillen dat zij niet onder één noemer te brengen zijn. De gekozen titel geeft ook eerder een inspiratief moment in het werk van Plessner weer, dan dat hij de gekozen bijdragen karakteriseert. Nu is dat niet zo erg, want het gaat er maar om wat de afzonderlijke

Boekbesprekingen

bijdragen te bieden hebben. En dat is heel wat, al geldt dit voor sommige bijdragen duidelijk meer dan voor andere.

Elf bijdragen liggen op anthropologisch en filosofisch gebied en hebben o.a. het bewustzijn (Keller), het natuur – geschiedenis dilemma in de anthropologie (Kamper), verschil tussen mens en dier (Seifert), de barokfilosofie (Funke) en de relatie tussen filosofie en wetenschap (Greens) tot thema. Zij zijn stuk voor stuk lezenswaard. Van de andere elf (sociologische) bijdragen gaan er – hoe kan het momenteel anders – vijf over methodologische problemen. Daarin komen o.a. de noodzaak van vóórwetenschappelijke oriënteringen in de sociologie (Bahrtdt), object en methode n.a.v. Webers Wissenschaftslehre (Dux), de cartesisaanse sociale wetenschap (Grathoff) en de fundering van onze basisveronderstellingen (Glastra van Loon) ter sprake. Zonder aan de andere bijdragen tekort te doen, mag gezegd dat vooral het opstel van Dux zeer de moeite waard is. Ook het artikel van Goldschmidt over de ontwikkelingen in de duitse universiteiten is interessant. Voorts komen macht, agressie en geweld (Beerling), gezag (Schwonke) en utopie (Nauta) ter sprake alsmede het verband tussen sociale rol en beroepsopleiding (Lempert).

Het heeft geen zin het leidende thema te bediscussiëren want dat is er niet; ingaan op enkele van de bijdragen zou nogal willekeurig zijn, men kiese daarom zelf wat van zijn gading is. Spijt zal men er niet van hebben.

Jammer dat het boek wemelt van de zetfouten; dat is geen beste beurt voor de Verlagsgruppe Bertelsmann, die de failliete boedel van Westdeutscher Verlag heeft overgenomen.

L. Laeyendecker